

диякон Іван СИДОР

Вплив теорії «Москва – Третій Рим» на політичне і церковне життя Росії в умовах російсько-українського конфлікту (2014 – 2015 рр.)

Автор у статті аналізує вплив доктрини «Третьоромізму» на становлення державності і влади в Московії XV – XVI ст., простежує її історичний шлях і трансформацію у «Русский мир» – ідею, яка через сучасних російських державних і церковних політиків впливає на суспільне, церковне і політичне життя Росії та її сусідів.

Ключові слова: «Москва – Третій Рим», старець Філофей, Московський Патріархат, Росія, Україна, Крим, війна.

Останні десятиліття історична наука проявляє підвищений інтерес до розвитку громадської свідомості, а соціальна опінія¹ стає однією з провідних тем у вивченні історії російського середньовіччя. Дослідження ідеї «Москва – Третій Рим» має важливе значення для вивчення суспільно-політичного світогляду московського суспільства, даючи можливість осмислити хід і результати вивчення генези та еволюції теорії «Третього Риму», її місця в суспільній свідомості і політичній практиці Московської держави. Становлення російської державності та Церкви завдячують певною мірою саме цій концепції, що на багато років визначила зовнішню і внутрішню політику, яка, мовляв, протистоїть викликам зовнішнього світу і бажає примножити як матеріальні, так і духовні багатства не лише російського народу, але й всього православного світу, стати духовним центром, захисником і єдиним джерелом чистоти Православ'я.

З плином часу зазначені прагнення Москви перетворюються на її бажання політичної могутності, і з релігійного провіденціалізму теорія змістилася у сторону ідейно-політичного обґрунтування піднесення Росії, як держави. Це очевидно хоча б з того факту, що проблема «Третього

Риму» в російській історіографії, просякнута московським централізмом, не розкрита, немовби сором'язливо приховала свої традиційні ідейні джерела. «Москва – Третій Рим»² – ця концепція, її поступове втілення і затвердження в свідомості росіян – актуальна тема для істориків та дослідників становлення ментальності російського народу.

Спадку старця Філофея присвячене широке коло досліджень, як російських: О. Гольдберга³, А. Каравашкіна⁴, М. Кисельової⁵, Н. Синіциної⁶, Д. Стремоухова⁷, протоієрея Георгія Флоровського⁸, так і вітчизняних науковців: В. Гришка⁹, Б. Крупницького¹⁰, О. Оглоблина¹¹. Також є низка праць західних дослідників на цю тему: П. Данкана¹², М. Джонсона¹³, Е. Кінана¹⁴. Особливо цінною для висвітлення питання «Третьоромізму» залишається докторська дисертація дослідника російської літератури, професора Київської духовної академії В. Малініна «Старець Елеазарова монастиря Филофей и его послания»¹⁵, а також його праця «Старец Филофей, инок Елеазарова монастиря»¹⁶. На разі ці праці чи не єдині, що правдиво і досить точно дають відповідь на питання про утворення та генезу теорії «Москви – Третього Риму».

Виникає ідеологема «Третьоромізму» у XVI ст., хоча їй передували події, які тим чи іншим чином вплинули на її філософську складову. Після великого розколу християнства 1054 р., коли Римська Церква відділилася від Православних Церков, вона фактично зруйнувала пентархію¹⁷ (з грецької – «п'ятивладдя») – систему верховенства в християнській Церкві п'яти патріархів: Риму, Константинополя, Александрії, Антіохії та Єрусалима, – першість у Православному світі фактично перейшла до Константинополя. Хоча історично першою була Єрусалимська Церква, заснована учнями Ісуса Христа ще у I ст. За нею виникли: Антіохійська, Александрійська, Римська і Константинопольська. Після захоплення турками Константинополя 1453 р., який у візантійських текстах називався «Новим Римом», себто другим після Риму першого, – Московія

залишилася єдиною впливовою православною країною, і її столиця, зважаючи на політичне значення, поступово намагається перебрати на себе спадок другого Риму, претендуючи на звання Риму третього.

Щоб підкреслити «перехід» православної імперії до Московії, були навіть скопійовані герб та інша символіка Візантійської імперії. Цьому передували події, які досі не мають однозначної відповіді в російській історії. Наприклад, у московитів – дуже багато звичаїв, які абсолютно не підпадають під розуміння і природу слов'ян. І це не дивно, адже народ, який раніше у світі називали «московитами», а тепер «росіянами», мав навіть власну мову. Неспроста науковий світ підтверджує, що московити – це фіно-угорські племена: меря, мурома, мордва, печора, ямь та інші, на які літописець Нестор вказував як на данників Київської Русі, що живуть у північних країнах. Щоправда, вони можуть завдячувати слов'янам Русі привнесенням християнського ортодоксу, а з ним і словенської мови.

До цих фіно-угорських племен у XIII ст. прийшли татари і вони стали частиною їхньої держави – Орди. 1272 р. хан Орди Менгу-Тимур видав ярлик на будівництво першого християнського храму в Москві, спорудження якого було завершено у 1298 р. Відтоді Москва почала вважатись містом, виросла у Московське князівство Орди і дала об'єднану назву для всіх фіно-угорських племен, перемішаних за сотні років з татарами, – московити. А щоб зрозуміти ступінь змішування татар з фіно-уграми достатньо сказати, що практично всі матері московських царів були чистокровними татарками, як і більшість бояр і царських чиновників – татарського походження. Саме цей татаро-фіно-угорський субстрат називають і (вони себе так називають) «руським», маючи на увазі руський, від «Русі», а далі і слов'янським, що повністю не відповідає дійсності¹⁸.

Для підтвердження факту спорідненості московитів з татарами наведемо ще один історичний факт. Після встановлення візантійсько-татарського протекторату Констан-

тинополь династичним шлюбом наблизив до себе знатного хана Узбека (бл. 1283 – 1341). Кульмінацією цього союзу стало одруження хана Узбека з Марією Баялун Палеолог, дочкою імператора Андроніка II. Хану «дозволили» використовувати символіку Візантійської імперії, і він перший у Московії на своїх монетах в 1313 р. став карбувати «подарований» йому герб Палеологів. Далі символ Палеологів використовував і його син хан Джанібек. Саме хан Узбек став головним фундатором Московського царства, поставивши на трон свого васала Івана I, більш відомого як Іван Калита (1288 – 1340). Новим гербом Московського царства стане Візантійський двоголовий орел (1497), коли, після проходження різних бюрократичних процедур, великий князь Московський Іван III взяв собі повноваження продовжувача великої справи Палеологів і нарік Москву – «Третім Римом». Легітимності цьому задуму надав його шлюб з Софією Палеолог – останньою спадкоємицею зруйнованої 1453 р. Візантійської імперії. Крім двоголового орла, на герб Москви «перекочував» інший символ Константина – святий Георгій Переможець, звідси і династичні кольори Константинопольських монархів – жовтий і чорний. З 1497 по 1917 рр. – двоголовий орел в різних варіаціях був єдиним гербом «Третього Риму», а з 1991 р. знову повернувся на прапор Росії¹⁹.

Виникнення концепції «Москва – Третій Рим» пов'язують з іменем старця Псковського Єлеазарового монастиря Філофея (1465–1542). В історичних працях вперше ім'я Філофея стало відомим у 1846 р., коли в першому томі «Дополнений к Актам Историческим»²⁰ було опубліковано одне з його послань²¹. Старець Філофей, який в період стрімкого піднесення Московської імперії у своїх працях²² висвітлив ідею, що пройшла крізь століття, залишився практично невідомим псковським монахом без біографії, легенд чи побожного житія, хоча в дні його служіння багато людей вважали його святим²³. Він народився близько 1465 р., був родом з околиці м. Пскова і відрізнявся від ін-

ших жителів вмінням писати і читати, також був обізнаний в царині світських наук. Хоча у посланні до М. Місюря-Мунехіна (одного з видатних представників тогочасної московської знаті) Філофей пише про себе: «я деревенщина, учился лишь грамоте, а языческих хитростей не проходил, витийственных звездочетов не читывал, да и с мудрыми философами в беседе не бывал; учусь лишь книгам благодатного Писания»²⁴, його тексти виказують знайомство автора як з творами отців Церкви, так й апокрифами, історичною літературою тощо.

Первісно концепція Філофея підкреслювала, що весь хід історії – це промислительна дія Божа. Потім ця точка зору у старця переходить в теократичну систему управління імперією. Його політична ідеологія в своїй основі мала богообраність царства, що веде людей до кінцевої мети буття, бо саме цей народ зберігає богоодкровенну істину. Філофей не відкидає історію попередніх «Двох Римів», а пояснює, що Константинополь успадкував наступність від «Першого Риму» і, нарешті, від Царгорода переходить до, богоспасаємої, Русі з центром у Москві – «третього» і останнього Риму²⁵.

Мабуть, вперше і на повну силу, як офіційна ідеологія Московської держави і Церкви, концепція «Третього Риму» втілилась в кінці XVI ст., в акті проголошення Московського Патріархату 1589 р. У грамоті Московського Собору 1589 р. ця формула викладена від імені Константинопольського патріарха Єремії II і майже дослівно була внесена до «Уложеної грамоти»²⁶: «Понежь убо ветхий Рим падеся Аполинариевою ересью, Второй же Рим, иже есть Костянтинополь, агарянскими внуцы – от безбожных турок – обладаем; твое же, о благочестивый царю, Великое Росийское царствие, Третьей Рим, благочестием всех превзыде, и вся благочестивая царствие в твое во едино собрася, и ты един под небесем христьянский царь именуешись во всей вселенней, во всех христианех»²⁷. Ця грамота була підписана патріархом Константинопольським

Єремією, який самостійно (без згоди Вселенської Церкви) висвятив московитам у патріархи митрополита Іова, та скріплена печаткою Московського царя Федора Івановича (1584–1598)²⁸. На Соборі 1593 р. було викладено канонічні основи утворення Московського Патріархату, а його главі було визначено п'яте місце серед Вселенських патріархів. Ось яскравий приклад використання концепції Філофея в ідеологічній і політичній боротьбі за автокефалію і національне самовизначення росіян.

Але і тоді ідея «Третього Риму» була сприйнята просто як реверанс Москві Константинопольського патріарха. Минуло більше двох з половиною століть, протягом яких на вищому рівні про цю концепцію ніхто не згадував. Лише за Олександра II до неї починають повертатись. Коли вперше послання старця Філофея було опубліковано в «Православном собеседнике»²⁹ 1861–1863 рр., тоді про них і дізналася освічена російська публіка. Богослов'я пророцтву старця Філофея надала згадана вище робота В. Малініна³⁰. У ній «Третій Рим» розглядається вже як есхатологічна ідея. Але і ця праця не була замічена ні Синодом, ні царською сім'єю. Пророцтво старця Філофея продовжувало залишатися маловідомим.

Міфом ідея «Третього Риму» стає тільки після 1917 р., особливо в переддень Другої світової війни та післявоєнні роки, коли концепція «Третього Риму» – вже в спотвореному вигляді – стає інструментом холодної війни. Філософ М. Бердяєв у роботі «Истоки и смысл русского коммунизма»³¹ опублікованій 1938 р., трактує ідеї старця Філофея як тоталітаристські. А в праці «Русская идея»³² пише³³: «Імперська спокуса входить у месіанську свідомість»³⁴. Царство та цар – ось дві головні категорії теорії старця Філофея. Московський цар є останній, а тому всесвітній цар. Хіліастична ідея про тисячолітнє царство Христа на землі цілком логічно приводить до думки про те, що царством цим повинна й може стати тільки Москва. Саме тому теорію Філофея не слід розглядати у суто релігійному смислі.

М. Бердяєв мав усі підстави вважати, що теорія «третього Риму» була «месіанською ідеєю», під символікою якої збиралося й оформлювалося Московське царство³⁵. Разом з хіліастичними мотивами теорії до московської доктрини входить «імперіалістична спокуса»³⁶: «Третій Рим уявлявся як прояв царської могутності, міцності держави, склався як Московське царство, потім як імперія, потім як третій Інтернаціонал»³⁷. М. О. Бердяєв мав усі підстави проводити паралель між третім Римом та третім Інтернаціоналом. Обидва «Треті» виступають як заперечення, відкидання «Других», обидва використовуються Москвою у досягненні експансіоністських цілей. Дійсно, «на третій Інтернаціонал перейшли численні риси третього Риму, третій Інтернаціонал є також священне царство й засноване на ортодоксальній вірі... Це є трансформація російського месіанства»³⁸. Наслідком згаданого стало те, що теорія «Москви – Третього Риму», перетворившись на національну ідеологію, сприяла зміцненню та могутності московського самодержавства, але зовсім не сприяла ані зростанню Московської Церкви, ані розвитку духовного життя на цих землях. Як писав М. О. Бердяєв, «християнське покликання російського народу було викривлене. Втім, те саме сталося й з першим та другим Римом, які дуже мало творили християнства у житті. Московське царство було тоталітарним за своїм принципом та стилем. Це була теократія з переважанням царства над священством»³⁹.

По-справжньому впровадити в масову свідомість ідею Москви як Третього Риму взявся Й. Сталін (1879–1953). Росія, за його задумом, повинна була стати центром світового Православ'я. Впливовому прозахідному Ватикану мав протистояти східний Третій Рим – Москва. Думку про Третій Рим широка публіка дізналася з фільму «Иван Грозный», знятого в розпал війни за особистою вказівкою Й. Сталіна режисером С. Ейзенштейном (1898–1948). Тоді Сталін «перезапустив» РПЦ.

Після закінчення Другої світової війни Сталін намагався якнайскоріше створити в Москві Всесвітній православний релігійний центр. Сталінську ініціативу підтримували церковні ієрархи країн-сателітів. Зокрема, відома телеграма патріарху Алексію I від болгарського митрополита Стефана з Софії: «Русской православной церкви настало время выдвинуть себя – занять первое, руководящее место в ряду всех православных церквей. Держава после беспримерных побед и разных успехов вознеслась на необыкновенную высоту. Великой державе подобает возвеличить свою Церковь. В пору тягчайших испытаний и страданий бывшую ее неусыпной молитвенницей и вернейшей сотрудницей, освободившейся от недугов и крайностей дореволюционного прошлого. По нашему разумению, настало время исполниться пророчеству инока Филофея о Москве – Третьем Риме»⁴⁰.

Як тоді, так і зараз, після відновлення в Москві патріаршества (1943), Філофеева ідеологема була офіційно визнана як московська церковна й державна доктрина. Навіть святкування 2015 р. у Москві 70-річчя Перемоги над нацизмом та завершення Другої світової війни супроводжувалось прагненням російського керівництва показати усьому світу, що саме СРСР (Росія) перемогла у Другій світовій і саме вона врятувала світ від нацизму. Усім відома георгіївська стрічка легалізується росіянами як визвольний символ національної перемоги. «По суті ми бачимо, що клептоманське⁴¹ керівництво РФ, яке неспроможне дивитись у XXI ст., озирається назад, у найкривавіші, найстрашніші періоди XX ст. для того, щоб приховати невміння і нездатність своєї країни на модернізацію» – зазначив в одному з інтерв'ю сучасний український історик, експерт-політолог Олександр Палій. Саме тому трагедія воєнних і післявоєнних років перетворюється у свято тріумфу російської зброї, в помпезний парад, а георгіївська стрічка – в символ війни визвольної. Так, ось уже 70 років в Росії замовчують правду про Другу світову війну, про те, що ста-

лінський СРСР був, по суті, таким самим окупантом, як і гітлерівська Німеччина. Саме для цього в СРСР «Світову війну» перейменували у «Вітчизняну» і «скоротили» її на два роки. Очевидно: факт участі СРСР у Другій світовій з 1939 р. ретельно приховувався. Спільний напад на Польщу, агресія проти Фінляндії, анексія Бессарабії, Північної Буковини, країн Прибалтики – все це частина Другої світової війни, результати пакту Молотова – Ріббентропа, що розділив сфери впливу у Європі між двома союзниками: Німеччиною і СРСР. І сьогодні, за штучним іміджем «великої переможниці фашизму», РФ намагається нав'язати російському народу і світу свою неперевіреність і велич, свій «Русский мир» і виправдовує третьоромізм.

Доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка Іван Патриляк підкреслює: «В сучасній Росії символ війни – стрічка Ордену Слави, або як її в народі ще називають «Георгіївська», почала використовуватись як символ 9-го травня, хоча символіка цієї стрічки зовсім інша – це символіка мілітаристська⁴²». Ось чому символ війни російській владі потрібен не просто так. Це – запорука віри народу в непереможність свого керівництва і підсвідоме схвалення нової війни заради нових «перемог». Примітним є те, що у Росії відроджується дореволюційна традиція нагороджувати цією стрічкою і заслужене духовенство. В РПЦ уже є в наявності священничі облачення та наперсні хрести з цією символікою. Звісно, таку ініціативу всіляко підтримує Московський патріарх Кирил⁴³.

Тому не викликає здивування, що основними елементами дотеперішньої московської політики і на церковно-релігійному полі була світська теократія та клерикальна⁴⁴ ідея «Москви – третього Риму». Успіхи цієї політики були дуже поважні, однак триматися її принципів і надалі в XIX ст. після доби Просвітництва в Західній та Середній Європі, після того, як відбулася Французька революція, коли було сформульовано поняття нації, коли романтизм звер-

нув увагу на народи та їхню творчість – було практично неможливо. Старе послання Філофея про Москву – Третій Рим, як єдиний справжній осередок цілого світу, потрібно було відповідно до тодішніх настроїв одягнути в нові шати, без огляду на те, що рушійна сила його залишалася дійсною і на майбутнє.

Концепція «ми є Третій Рим» природним чином розширювала московський культурний і територіальний простір – завоювання чужих земель бачилось московитами цілком закономірним, з точки зору «Божественного промислу» – актом. Теорія неминуче розгорталася в політичну програму. Силу Московської експансії забезпечувала ідеологема «Москва – Третій Рим», або її сучасна назва «Русский мир». Відомий історик Лур'є писав: «У світлі цього центрального принципу, приєднання в державу нових земель означало розширення меж православного світу і збільшення чисельності православного народу. Парадигми релігійні та державні зливалися: державна міць імперії пов'язувалася з могутністю Православ'я, а остання, в цьому випадку, виражалася завдяки державній могутності. Відбувалася сакралізація держави. Москва переставала бути етнічною характеристикою і ставала державною: все, що служить процвітанню православної держави, є «московським»»⁴⁵.

Як бачимо з подій весни 2014 р., коли Росією був анексований Крим і частково Донбас, Лур'є розкрив ідею «Русского мира» досить точно. Не дивно, чому вже з ХІХ ст. у Європі почали з'являтися різні карикатурні карти викривального характеру, що висміювали Росію за її прагнення завоювати все, що тільки можна. На переконання теперішніх керівників Російської держави і Церкви «московським» тепер має стати спершу український Крим, а згодом чи не вся Україна. Втім, це бажання присвоїти чуже, завоювати чи знищити є природним історичним шляхом Росії. Століттями така войовничість проявлялась і у нищенні всього українського, в тому числі і у загарбанні

Української Православної Церкви. Постійна агресія Росії щодо інших країн, яка часто прикривається за ширмою об'єднання православних земель навколо їх духовного центру – Москви, практично завжди мала і має підтримку зі сторони як керівника російської держави, так і патріарха Російської Православної Церкви.

Для підтвердження сказаного наведемо неповний список військової агресії Росії (до XVIII ст. – Московського царства) проти інших держав і народів:

1471 – 1496 рр. – війна проти Новгородда;

1499 р. – загарбницький похід за Урал;

1500 – 1503 рр. – війна проти Литви;

1512 р. – війна проти Польщі;

1550 р. – війна проти Казанського ханства;

1552 р. – друга війна проти Казані;

1556 р. – війна проти Астрахані;

1557 р. – війна проти Криму;

1558 – 1563 рр. – війна за Ліфляндію;

1579 р. – війна проти Польщі;

1581 р. – військова експедиція до Сибіру;

1590 – 1595 рр. – війна проти Швеції;

1598 р. – війна проти сибірського хана Кучума;

1600 р. – військовий похід до ріки Об у Сибіру;

1608 – 1618 рр. – війна проти Польщі;

1610 – 1617 рр. – війна проти Швеції;

1632 – 1634 рр. – війна проти Польщі;

1637 р. – війна за Азов;

1643 – 1652 рр. – війна проти Китаю;

1654 – 1667 рр. – війна проти Польщі, початок окупації України.

1656 – 1661 рр. – війна проти Швеції;

1668 – 1669 рр. – війна проти Персії – Іраку;

1671 р. – похід на Астрахань;

1676 – 1681 рр. – війна проти Туреччини, Криму та Молдови;

1687 р. – війна проти Криму;

1689 р. – похід на Крим;

- 1695 р. – похід на Азов;
1695 – 1697 рр. – похід на Камчатку;
1700 – 1721 рр. – війна проти Швеції, початок нищення
Гетьманщини;
1711 р. – війна проти Туреччини;
1722 – 1724 рр. – війна проти Персії – Іраку;
1733 – 1735 рр. – війна з Польщею;
1735 – 1739 рр. – війна проти Туреччини, Криму, Молдови;
1741 – 1743 рр. – війна проти Швеції;
1741 р. – війна проти Польщі;
1756 – 1762 рр. – війна проти Німеччини;
1764 р. – Катерина II ліквідувала Запорізьку Січ;
1768 – 1774 рр. – війна проти Туреччини та Молдови;
1787 – 1792 рр. – війна проти Туреччини та Молдови,
окупація Криму;
1788 – 1790 рр. – війна проти Швеції;
1792 р. – війна проти Польщі;
1794 р. – війна проти Польщі;
1799 р. – війна проти Франції;
1800 р. – війна проти Англії;
1804 – 1813 рр. – війна проти Персії – Ірану;
1805 – 1807 рр. – війна проти Франції;
1805 – 1812 рр. – війна проти Туреччини та Молдови;
1806 – похід на Сахалін;
1808 – 1809 рр. – війна проти Швеції;
1812 – 1814 рр. – війна проти Франції;
1813 р. – війна проти Грузії;
1820 р. – похід до Казахстану;
1826 – 1828 рр. – війна проти Персії – Ірану;
1828 – 1829 рр. – війна проти Туреччини, Молдови,
Валахії;
1833 р. – похід на Константинополь;
1339 р. – похід на Хіву;
1843 – 1859 рр. – війна з Чечнею, Дагестаном, Черкесією;
1847 р. – похід до Казахстану;
1850 – 1856 рр. – похід на Коканд;

- 1853 – 1856 рр. – війна з Туреччиною, Францією та Англією в Криму;
- 1865 р. – окупація Ташкента;
- 1866 – 1868 рр. – похід на Бухару;
- 1868 р. – окупація Самарканда;
- 1873 – 1875 рр. – похід на Хіву;
- 1877 – 1878 рр. – війна проти Туреччини;
- 1880 – 1881 рр. – похід до Туркменістану;
- 1884 – 1885 рр. – похід до Афганістану;
- 1901 р. – окупація Маньчжурії;
- 1904 – 1905 рр. – війна проти Японії;
- 1914 – 1917 рр. – війна проти Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини;
- 1917 р. – війна проти Фінляндії;
- 1918 р. – війна проти України;
- 1918 р. – похід до Литви, Латвії та Естонії;
- 1919 р. – похід до Білорусі;
- 1919 – 1921 рр. – війна проти України;
- 1920 – 1921 рр. – походи на Кавказ та до Персії – Ірану;
- 1920 – 1921 рр. – окупація Грузії, Вірменії та Азербайджану;
- 1939 р. – війна проти Польщі, окупація західно-українських і білоруських земель;
- 1939 – 1940 рр. – війна проти Фінляндії;
- 1940 р. – окупація Бессарабії та Південної Буковини;
- 1941 – 1945 рр. – війна з Німеччиною;
- 1941 р. – введення військ до Ірану;
- 1944 р. – окупація Тувинської Народної Республіки;
- 1945 р. – анексія Східної Пруссії (теперішня Калінінградська область);
- 1945 р. – війна проти Японії, анексія 4-х малих островів Курильської гряди;
- 1956 р. – похід на Угорщину і криваве придушення повстання угорців через бажання вийти з радянської сфери впливу;
- 1968 р. – похід на Чехословаччину;
- 1979 – 1990 рр. – війна в Афганістані;

- 1987 – 1994 рр. – конфлікт між Вірменією
і Азербайджаном з втручанням Росії
у переділ кордонів.
Конфлікт заморожений
і не вирішений до цього часу.
- 1992 р. – війна в Молдові (провокування кривавого
внутрішнього конфлікту
за участі дислокованої там російської армії
і утворення точки нестабільності);
- 1991 – 1994 рр. – війна в Південній Осетії та Абхазії;
1992 – 1995 рр. – війна в Таджикистані;
1994 – 1995 рр. – війна проти Ічкерії;
1999 р. – друга війна проти Ічкерії;
2008 р. – війна проти Грузії;
2014 р. і досі – війна проти України:
анексія Криму й частини Донецької
і Луганської областей.

Загалом СРСР ініціював усілякі національно-визвольні рухи в країнах Африки, Латинської Америки, Азії. Була навіть спроба «розхитати» ситуацію у Португалії після «революції капітанів» 1974 р. До кривавого списку російської агресії потрібно також додати постійні згадки про Аляску та нещодавній конфлікт з Канадою за арктичні території. Практично нема держави-сусіда, що не постраждала від втручання Росії.

Оскільки описані вище події відбувалися через агресію Росії і у різні часи та епохи, то, очевидно, пояснення цьому може бути тільки одне – маніакальне бажання російського народу бездумно нищити все, що не відповідає його поглядам на світ (як колись робили монголи). І щоб там не говорили про слов'янство, історично росіяни – нащадки Золотої Орди, завойовники чужих територій і руйнівники.

Проте всі країни, які мають нещастя бути сусідами Росії, так чи інакше виборювали свободу. І Україна іде своїм шляхом, навіть ціною великих втрат⁴⁶. Російська анексія Криму та підтримка терористів на Донбасі відкрили для

світу справжню Москву. Факти свідчать: прикриваючись православ'ям, члени російської Думи готували спецоперацію в Україні задовго до кримського псевдореферендуму. Так, 30 січня 2014 р., в Сімферополь під патронатом Російської Православної Церкви і московського патріарха Кирила (Гундяєва) з гори Афон було привезено православну святиню – Дари Волхвів. Безпеку цінної реліквії християнського світу охороняв Ігор Гіркін (на прізвисько «Стрелок»), який згодом став ватажком терористів на Донбасі. Фактично, російські агенти використовували поїздки для проведення розвідувальної діяльності на території України, зустрічей з керівниками проросійських організацій. Так, Гіркін був практично постійним членом православних делегацій (Московського Патріархату) в Україні, планомірно відвідував єпархії УПЦ Московського Патріархату, що можна розцінювати тепер як підготовчу місію. І, судячи з усього, був не один такий паломник, який не міг обійтися без благословення російського патріарха Кирила (Гундяєва), який фактично віддав формування релігійної делегації на відкуп Федеральній службі безпеки та Головному розвідувальному управлінню Росії.

Журналістське розслідування доводить, що частина УПЦ Московського Патріархату стала важливим елементом «гібридної війни» Росії проти України, адже існує мережа священників Московського Патріархату, які активно допомагають російським бойовикам на Сході. Йдеться про реальне використання культових приміщень, церков і навіть Святогірської лаври як баз для диверсійних груп, що підтверджує Служба безпеки України⁴⁷.

І якщо хтось з російських дослідників наполягає на тому, що теорія старця Філофея зовсім не містила закликів до експансії, завоювання, анексії, то тут має місце певне спекулювання. Річ у тому, що росіяни традиційно не розглядають «збирання історичних земель» (тобто анексію чужих територій) як власне експансію. Англійський історик, один з розробників цивілізаційної теорії Арнольд Джо-

зеф Тойнбі писав: «Використання росіянами авторитету Східної Римської імперії для доведення віри у безсмертя своєї універсальної держави – передусім у політичних цілях – вимагало значних зусиль, щоб вберегти Третій Рим від долі, яка спіткала Перший Рим та Другий. Передусім треба було визволити від західного політичного та церковного впливу руські православні землі, що потрапили під владу Польщі та Литви у XIV ст. Політична місія третього Риму ніколи не зводилася до того, щоб рятувати або реформувати Другий Рим. Вона вбачалася у тому, щоб замінити його, тоді як місія християнської Церкви полягала у тому, щоб замінити Церкву Старого Заповіту. Наслідком ідеї «Москва – Третій Рим» стало стійке переконання росіян в усвідомленні ними своєї долі, що Росія покликана бути останнім оплотом, цитаделлю Православ'я»⁴⁸.

Теорія «Москва – Третій Рим» покликана була також вирішити й інші питання. У середньовічній Московії були великі проблеми з моральним станом її населення, і саме теорія «Третьоромізму» повинна була якщо не збагатити, то хоча б започаткувати культурне зростання внутрішнього світу кожного свідомого москвитя. Для підтвердження факту дикості московського люду наведемо свідчення шведського дипломата та історика Петра Петрея де Ерлезунда (1570 – 1622), який, будучи посланником короля Карла IX, часто відвідував Московію і багато писав про цей край. Його письмові описи про історію, життя, побут і традиції москвитів у XVI – XVII ст. були видані в Лейпцигу 1620 р. під назвою «Исторія о Великомъ княжестве Московскомъ, происхожденій великихъ русскихъ князей, недавнихъ смутахъ, произведенныхъ тамъ тремя лжедмитріями, и о московскихъ законахъ, нравахъ, правленіи, вере и обрядахъ» і перевидані у Москві 1867 р.⁴⁹.

Процитуємо лише декілька суджень Петра Петрея про моральний, духовний і культурний стан москвитів⁵⁰: «Вони (москвитини – авт.) зовсім не обробляють поля, не працюють, не сіють, а живуть злодійством і розбоєм. Що б

не здобули на війні, чи то золото, чи срібло, гроші, плаття, худобу чи людей – все продають туркам та іншим народам і беруть за це потрібне для себе. Вони також не ведуть ніякої торгівлі, не вчать ніяким ремеслам, як є у нас (у Швеції – авт.) та в інших містах. Вони не будують будинків, міста, фортеці, а використовують великі вози, накриті шкірою, хутром, лозами і покривалами, і живуть у своїх палатках і шалашах, які будують із трави і фашшиніка⁵¹, і так захищають себе від дощу... Худоба – їхнє найбільше багатство і скарб: нею вони харчуються. Вони дозволяють собі думати, що з ними станеться велике нещастя, якщо надовго затримаються на одному місці... Вони не мають доріг для своїх подорожей і прокладають собі шлях за сонцем і місяцем, а ще частіше за Полярною зіркою»⁵².

Не кращими справи були і у військовій «майстерності» московитів: «Вони (московити – авт.) не використовують ні порох, ні дрови, не вміють користуватися ні польовими ні великими гарматами, рідко беруть в облогу міста і фортеці. Та якщо їм щастило зненацька, хитрістю та обманом захопити місто чи фортецю, вони вже не залишали такої можливості. Коли таке стається, вони тут же спляють і розорюють взяте місто до тла і беруть все, що можуть забрати з собою: людей, худобу, срібло і золото – все це продають сусіднім народам. Дівчат, служанок, молодих людей і дітей залишають в себе для роботи і прислуги. Людей середнього віку продають туркам, а дуже нещасних і хворих, які не можуть працювати, яких ніхто не купує, віддають своїм синам, щоб вони стріляли в них, точно в ціль, або ж позбавляли їх життя за допомогою шнурка, металу, вогню, чи води і це робили заради вправ. Привикнувши з молодих років до таких злих справ, в старості вони ставали ще більше темними і злими...»⁵³. І навіть у ХХІ ст. росіян можна впізнати за цим почерком, особливо у час російської агресії проти України. Адже ставлення окупанта до українських військовополонених, бездумне руйнування мирних українських міст і селищ – все це

дуже нагадує модель суспільства, про яке ще у XVI ст. з жахом писав шведський історик.

Але ідея «Третього Риму» належить мала місце не лише в Росії. Італія стала країною, де трансформація цієї ідеї пройшла аж двічі. Італійський політик, діяч національно-визвольного руху Італії, письменник і філософ Джузеппе Мадзіні (1805 – 1872) пропагував ідею республіканського «Третього Риму» під час об'єднання Італії. На його думку, перший Рим імператорів і другий Рим пап мав змінити Третій Рим – народний. У схожому значенні вираз «Третій Рим» використовував у своїх промовах і фашистський диктатор Італії Беніто Муссоліні (1922 – 1943), маючи на увазі під «Третім Римом» фашистську Італію. У цілому ряді пристрасних виступів Муссоліні розповідав своїм співвітчизникам про те, що «Другий Рим» – цей період декадансу – закінчився і буде замінений «Третім Римом», який стане таким самим прославленим, як і Рим перший. На щастя, в інтерпретації Муссоліні ця ідея так і не здійснилася⁵⁴.

Отже, поява та впровадження суспільно-політичної доктрини «Москва – Третій Рим» справила величезний вплив на становлення державності і влади в Московії і було б неправильно стверджувати, що зараз відома доктрина повністю забута. Ба навіть навпаки – сьогодні ця ідеологема «Третьоромізму» стала у Росії як ніколи популярною. Ідеї старця Філофея через сучасних російських державних і церковних політиків впливають на суспільне, церковне і політичне життя Росії та її сусідів. Ми бачимо, як есхатологічна концепція Філофея була перероблена і переосмислена в дусі прославлення Московського царства як єдиної православної держави і продовжує дихати у сучасній Російській Федерації.

¹ Громадська думка, позиція.

² Вирази «Москва – третій Рим», «третій Рим», «Третьоромізм» застосовуються у книзі як поняття, що володіють однаковим змістом.

³ Гольдберг А.Л. Ідея «Москва – третій Рим» в циклі сочинений першої половини XVI в. // ТОДРЛ. – Л., 1983. – Т. 37. – С. 139–149; Гольдберг А.Л. К

предыстории идеи «Москва – Третий Рим» // Культурное наследие древней Руси : истоки, становление, традиции: сборник статей // ТОДРЛ. – М., 1976 – С. 111–116; Гольдберг А.Л. Три «послания Филофея» (Опыт текстологического анализа) // ТОДРЛ. – Л., 1974. – Т. 29: Вопросы истории русской средневековой литературы. Памяти В.П. Адриановой-Перетц. – С. 68 – 97.

⁴ Каравашкин А.В. Московская Русь и «Ромейское царство». Историософия династической богоизбранности в публицистике XVI столетия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krotov.info/libr_min/11_k/ar/avashkin4.htm

⁵ Киселева М.С. Национальный исторический миф «Москва – Третий Рим» как идеологема древнерусских книжников // Философский век. Альманах. – Вып. 16: Европейская идентичность и российская ментальность. – СПб., 2001. – С. 110–117.

⁶ Сеницына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция средневековой концепции (XV–XVI в.). // Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории. Междунар. семинар «Da Roma alia Terza Roma» – М., 1998. – 416 с.

⁷ Стремоухов Д.Н. Москва – Третий Рим: источник доктрины // Из истории русской культуры. – Т. 2, кн. 1: Киевская и Московская Русь. – М., 2002. – С. 425–441.

⁸ Флоровский Георгий, протоиерей. Пути русского богословия. – К., 1991. – 599, [1] с.

⁹ Гришко В. Исторично-правне підгрунття теорії III Риму. – Мюнхен, 1953. – 76 с.

¹⁰ Крупницький Б. Д. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. – Мюнхен, 1952. – 29 с.

¹¹ Оглоблин О.П. Московська Теорія III Риму в XVI–XVII ст. / [під ред. І. Мірчука]. – Мюнхен, 1951. – 55 с.

¹² Duncan P. J. S. Russian messianism: third Rome, revolution, communism and after. – London, 2000. – 236 p.

¹³ Johnson M. R. The Third Rome: Holy Russia, Tsarism and Orthodoxy. – The Foundation for Economic Liberty. – Inc., 2004. – 244 p.

¹⁴ Кінан Е. Російські історичні міфи: 36 статей. – К., 2001. – 282 с.

¹⁵ Малинин В.Н. Старец Елеазарова монастиря Филофей и его послания: историко-литературное исследование. – К., 1901. – 1029 с.

¹⁶ Малинин В. Н. Старец Филофей, инок Елеазарова монастиря // Труды КДА. – К., 1901. – Т. 2. – С. 529–543.

¹⁷ Система главенства у християнській Церкві п'яти патріархів (Рима, Константинополя, Олександрії, Антіохії, Єрусалима), за першості Рима, що склалась після IV Вселенського Халкідонського собору (451), коли було встановлено Єрусалимський Патріархат.

¹⁸ Московія XV–XVII ст., або звички та традиції московитів про які не говорять [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tarasiy.webnode.com.ua/statti/moskoviya-xv-xvii-st-2/rozdil-1-zvichai/>

¹⁹ Откуда на гербе России двуглавый орел? Почему двуглавый орел станет символом падения России? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fakeoff.org/war/otkuda-na-gerbe-rossii-dvuglavyy-orel-pochemu-dvuglavyy-orel-stanet-simvolom-padeniya-rossii>

²⁰ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией : в 12 т. – СПб., 1846. – Т. 1. – 446 с.

²¹ Там же. – № 23. – С. 20.

²² «Послание» (очевидно, до М. Місюря-Мунехіна) з приводу «морowego поветрия» у Пскові; «Послание» у Псков «в беде сущим»; «Послание» «к некоему вельможе, в мире живущему»; «Послание» до М. Місюря-Мунехіна «о покоренный разума Откровению и испытании неведомых вещей»; «Послание» до того ж Місюря-Мунехіна проти Николая «Немчина» і «на звездочетцы и латинь»; «Послание» до Івана Акиндієвича «о добрых и злых днях и часах»; «Послание» до «царя Івана Васильевича»; «Послание» до вел. кн. Василя Івановича; «Послание» «в царствующий град». Ці послання подані в «Приложениях» до книги Малініна (Малинин В.Н. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: историко-литературное исследование. – К., 1901. – Приложения. – С. 1–68).

²³ Малинин В.Н. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: Историко-литературное исследование // Богословский вестник. – К., 1902. – Т. 2: (июль – август). – С. 616.

²⁴ Послания старца Филофея [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5105>

²⁵ Там само. – С. 35 – 36.

²⁶ У літописі Константинопольського собору 1593 р. згадка про «третій Рим» відсутня.

²⁷ Уложенная грамота об учреждении в России Патриаршего Престола, посвященни первого российского Патриарха Иова, поставлений впредь Патриархов Российским освященным собором и Государем и о новом составе русских епархий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Article/gram_uchrejd.php; Максим Грек. Творения : в 3 т. – Сергиев Посад, 1996. – Т. 3. – С. 97.

²⁸ Гудзяк Борис, священник. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / переклад Марії Габлевич; під редакцією Олега Турія. – Львів, 2000. – С. 241–242.

²⁹ Послание старца Псковского Елеазарова монастыря Филофея к великому князю Василию Ивановичу // ПС. – Казань, 1863. – № 3. – С. 337–348; Послание Филофея, старца Псковского Елеазарова монастыря к дьяку Михаилу Мунехину // ПС. – Казань, 1861. – № 5. – С. 84–96.

³⁰ Малинин В.Н. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: историко-литературное исследование. – К., 1901. – 1029 с.

³¹ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – 220 с.

³² Бердяев Н.А. Русская идея // О России и русской философской культуре / сост. М.А. Малинин. – М., 1990. – С. 43 – 271.

³³ Переклад автора.

³⁴ Там же. – С. 49 – 50.

³⁵ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 9.

³⁶ Переклад автора.

³⁷ Бердяев Н. А. Русская идея. – СПб., 2008. – С. 37.

³⁸ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 118.

³⁹ Бердяев Н. А. Русская идея. – СПб., 2008. – С. 38.

⁴⁰ Откуда взялось понятие «Москва – Третий Рим»? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tfolk.ru/?p=21724>

⁴¹ Клептоманія (з грец. «klepto» – краду та «mania» – безумство, пристрасть) – патологічне сильне бажання вкрасти що-небудь, що зазвичай не супроводжується потребою мати вкрадений предмет (предмети).

⁴² Мілітаризм (з франц «militarisme», від лат. «militaris» – військовий) – державна ідеологія, направлена на виправдання політики постійного нарощування військової міцї держави і, одночасно з цим, допустимості використання військової сили у вирішенні міжнародних і внутрішніх конфліктів. Мілітаризму властива гонка озброєнь, зростання військових витрат бюджету держави, нарощування військової присутності з політичними цілями за кордоном, військове силове втручання в справи інших суверенних держав.

⁴³ В Росии возрожден обычай награждения священников Георгиевским облачением [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rublev.com/news/v-rossii-vozrozhden-obychai-nagrazhdeniia-sviashchennikov-georgievskim-oblacheniem>

⁴⁴ Клерикалізм (від лат. «clericalis» – церковний) – політична течія, спрямована на посилення впливу релігії та Церкви на всі сфери суспільного життя. Її суть, однак, не зводиться лише до контролю релігійними діячами державної влади та переплетенні релігії з політикою, але, передусім, полягає у моделюванні структури суспільної свідомості громадян певної держави саме у контексті релігійних формул. Головним чином йдеться про неспроможність відділити мову внутрішнього релігійного світу від мови зовнішньої публічної влади. Таке зрощення релігійності і політики було і залишається дуже частим політичним явищем в Росії.

⁴⁵ Дурье С.В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М., 1997. – С. 220–230.

⁴⁶ Кривава Росія, гібридні війни і цивілізаційний вибір [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://pohlyad.com/polityka/n/59827>

⁴⁷ Братоубийственную войну на Востоке Украины благословил российский патриарх Кирилл [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.tsn.ua/politika/bratoubiystvennuyu-voynu-na-vostoke-ukrainy-blagoslovil-rossiyskiy-patriarh-kirill-366179.html>

⁴⁸ Тойнби А.Дж. Постыжение истории / [пер. с англ. Е.Д. Жаркова; под ред. В.И. Уколовой и Д.Э. Харитоновича]. – М., 2001. – С. 507 – 510.

⁴⁹ Петр Петрей. История о Великомъ княжестве Московскомъ, происшедней великихъ русскихъ князей, недавнихъ смутахъ, произведенныхъ тамъ тремя лжедмитріями, и о московскихъ законахъ, нравахъ, правлении, вере и обрядахъ. – М., 1867. – С. 341 с.

⁵⁰ Переклад автора.

⁵¹ Фашинник (рос.) – куш, або перев'язаний дротом чи гіллям пучок хмизу, який використовують у земляних роботах для зміцнення гребель, насипів тощо.

⁵² Петр Петрей. История о Великомъ княжестве Московскомъ, происшедней великихъ русскихъ князей, недавнихъ смутахъ, произведенныхъ тамъ тремя лжедмитріями, и о московскихъ законахъ, нравахъ, правлении, вере и обрядахъ. – М., 1867. – С. 73.

⁵³ Там же. – С. 74–75.

⁵⁴ Откуда взялось понятие «Москва – Третий Рим»? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tfolk.ru/?p=21724>